

Op de vleugels van de tijd

Jan Willem Tellegen (1859-1921), liberaal bestuurder en vernieuwend volkshuisvester. (1)

1. Sonsbeek

Jan Willem Tellegen. U kent hem vast en u bent vast ook om die reden naar deze Open Monumentendag gekomen. Hij was de man die het Arnhemse gemeentebestuur als directeur Gemeentewerken overtuigde het landgoed Sonsbeek aan te kopen in 1899. Niet vanzelfsprekend in een tijd waarin door de snelle groei van de stad opoffering van het landgoed aan speculatiebouw de makkelijke weg geweest was. Tellegen wordt er nog altijd om geëerd. Hoe ging dat met Sonsbeek? (2 en 3)

Grote stukken land waren al naar projectontwikkelaars gegaan voor woningbouw. Sonsbeek was het laatste open gebied direct naast de oude Middeleeuwse stad en er waren tot eind 19^e eeuw maar weinig regels om particuliere verkoop en de bouw van woningen te reguleren. Goedkoop gebouwde, onhygiënische huizen waren vaak het gevolg. (4)

Het landgoed Sonsbeek was eigendom van de schatrijke familie Van Heeckeren. Zij bouwden het witte huis, en legden in 1826 voor het buitensporige bedrag van 70.000 gulden de waterval aan. Het bezit was veel groter dan het huidige park. Wat nu de Burgemeesterswijk is en langs de spoorlijn tot de Hommelseweg hoorden er ook bij. In het noorden liep het bezit tot aan de Koningsweg. De familie behoorde tot de rijkste grootgrondbezitters in Nederland, maar de verkoper, Willem van Heeckeren had een laten we zeggen “moeilijke jeugd” gehad. Nauwelijks een kleuter overleed zijn moeder en werd zijn vader opgesloten in een krankzinnigengesticht. Toen vader in 1883, nog steeds stapelgek, overleed veilde Willem direct een deel van zijn erfdeel. Onder andere land ten oosten van de Apeldoornseweg, nu St Marten. Aan de stadskant

was alleen nog het landgoed over, dat als “tuin” van het Witte Huis diende, overigens nog steeds tot de spoorlijn en tot aan de overkant van de Apeldoornse en Zijpendaalse weg.

Willem van Heeckeren had wel moeten verkopen, In hetzelfde jaar 1883 was hij wegens “ontucht met minderjarigen“ tot zes maanden veroordeeld. Hij had een koppelaarster opdracht gegeven hem regelmatig jonge en vooral lange meisjes te brengen die hij ergens buiten in het park besprong. Willem was 24 en nota bene getrouwd, vader van een dochter. Arnhem gruwde of smulde van dit schandaal. Willem vroeg zelfs gratie bij de koning. Niets lukt, voor dit vergrijp werkten geld noch connecties al duurde de celstraf geen zes maanden, maar zes weken. De gevangenisarts meende dat hij aan erfelijke krankzinnigheid leed. Wie kon daar met zo’n vader en zulk geil gedrag iets tegen in brengen. Sommigen waren woest over wat vast een opzetje was geweest, maar een petitie in Arnhem voor vrijlating werd door vele burgers ondertekend. De van Heeckerens waren machtig in de stad. (5)

Zijn vrouw vroeg een scheiding aan wegens overspel en bedong een dermate hoge alimentatie dat Willem niet anders kon dan land verkopen. Na een paar jaar in het buitenland komt hij terug met een nieuwe vrouw en deed zijn best weer in de smaak te vallen. Onder andere met naar Engels voorbeeld spectaculaire en opzichtig dure vossenjachten op zijn landgoederen. Maar in 1896 ging het weer mis. Willem kon het overspelen niet laten en opnieuw moest er grond verkocht worden om de alimentatie te betalen. Dit keer moet het landgoed Sonsbeek er aan geloven. Ruim 800 hectare kwam in handen van een zekere Hendrik Kooij, een houthandelaar, die in 1897 de Maatschappij tot Exploitatie van het Landgoed Sonsbeek oprichtte. Precies het soort projectontwikkelaar dat met exploitatie bedoelde de bomen van het park te kappen, het hout te verkopen en de grond als bouwgrond te verpatsen.

(6) Tellegen was 32 toen hij in 1891 benoemd werd als directeur van de dienst Gemeentewerken. Zijn vrouw Alida Fock heeft omstreeks 1930 een document over zijn leven geschreven, voor de kleinkinderen. Zij schrijft dat sommige raadsleden en ook de bouwwereld bij zijn benoeming dachten zo'n jong directieurtje makkelijk te kunnen beïnvloeden. Daar kwam niets van terecht. Tellegen was intelligent, krachtadig en een uitstekend onderhandelaar. We weten dat er al langer contacten waren en Kooij was in principe bereid met de gemeente te praten. Wethouders Jolles en Everts lieten al in dezelfde tijd dat Kooij Sonsbeek kocht in het geheim een taxatie uitvoeren, die op 1,1 miljoen gulden uitkwam. Dat was reden om de zaak als een baksteen te laten vallen. Veel te duur, maar Tellegen liet dit niet gebeuren. Hij hield contact en leidde de onderhandelingen, omdat het zijn functie was, maar ook omdat hij persoonlijk overtuigd was van de kans die de stad geboden werd.

In zijn visie is alleen de gemeente in staat behoud van het landgoed als stadspark gecombineerd met gedeeltelijke bebouwing (aan de overkant van de Zijpendaalse, Apeldoornse en Sonsbeekweg) op een goed georganiseerde manier te realiseren. Elke andere eigenaar zal te zeer op winst gericht moeten zijn om de kwaliteit van de ruimte recht te doen. De uiteindelijke prijs is 800.000 gulden, waarbij de te bebouwen grond kosteloos aan de gemeente wordt overgedragen. Kooij mag deze onder strikte voorwaarden van de bouwverordening bebouwen. Jaarlijks onderhoud van het park gaat 15.000 gulden kosten. (7)

De koop wordt gesloten op 15 april 1899. In mei gaan de hekken open en mogen de Arnhemmers voor het eerst naar binnen om te wandelen en de waterval te bekijken. In het algemeen waren de reacties lovend tot laaiend enthousiast. Op 1 juli 1899 leent de gemeente 1,1 miljoen gulden tegen 2,5% rente. Een gigantisch bedrag. In 1899 bedroeg de totale gemeentebegroting iets meer dan 2 miljoen gulden. De koop en in het kielzog de rol van Tellegen krijgen landelijke bekendheid.

De verwerving van Sonsbeek beleeft een interessant staartje, dat veel licht werpt op Tellegens rol en persoonlijkheid. Burgemeester van Lawick van Pabst overlijdt op 11 juli. Waarnemend burgemeester Eekhout, geen vriend van Tellegen, spreekt als eerste aan het graf. Hij noemt drie zaken die tijdens van Pabst bestuursperiode tot stand zijn gekomen. De verbetering van Klarendal, de verbouwing van het Duivelshuis, het stadhuis toen, en de aankoop van Sonsbeek, en laat het verder bij “zoo vele andere nuttige zaken”. We zullen nog zien dat Tellegen niet alleen bij Sonsbeek maar ook bij de andere twee onderwerpen een hoofdrol speelde!

Tellegen zelf spreekt ook. Hij wil het niet hebben over alle “werken” die tot stand zijn gebracht: “zoo ik in uitwijdingen (sic) daarover trad, zou ik allicht gevaar loopen den schijn van zelfvergoding op mij te laden”. Hij wist inmiddels heel goed wat hij betekende. Hij prijst de grote hartelijkheid van de burgemeester en vervolgt, “(..) daarnaast mag er op worden gewezen welk een juiste opvatting van Lawick van Pabst had van de zelfstandigheid van een ambtenaar als staatsburger”. Doordrongen als de burgemeester was van een goed georganiseerd corps, “dat niet een blind werktuig moet zijn in handen van anderen”.

Met die “geen blind werktuig” uitspraak haalde Tellegen zich de boosheid van o.a. raadslid Canneman op de hals. Canneman interpelleert op hoge toon B&W. “De directeur is in onze gemeente niet de Minister van Openbare Werken, maar de uitvoerder van werken die hem worden opgedragen. Waar gaat het heen met het gezag....! ”. Etc. Een uitgebreide discussie volgt, die ook buiten Arnhem de aandacht trekt en de (liberale) Arnhemse Courant concludeert dat in een moderne organisatie wel degelijk de hogere ambtenaren een ruime mate van speelruimte en zelfstandigheid moeten krijgen om hun werk te doen.

De achtergrond van deze deze met meer stukken en ingezonden brieven voortgezette discussie lijkt mij Tellegens overtuigingskracht, de druk of zelfs de manipulatie of hoe je het wil noemen die hij uitoefende om een bedrag ter

grootte van de helft van de gemeentebegroting te lenen voor de aankoop van land om niet te bebouwen maar tegen stevige kosten te onderhouden. Geen onwillig werktuig van bestuur en aannemers, maar het soort moderne, zelfstandige ambtenaar, dat – zo nodig – zelf het bestuur op sleeptouw neemt om het juiste te doen. (8)

Dit moet een ambitieus mens geweest zijn, vakkundig en niet op zijn mondje gevallen, een ambtenaar vs de heren in het bestuur. Toen het Sonsbeek project geslaagd was wilde hij graag verder in Arnhem. Het echtpaar had een mooi huis aan de Boulevard Heuvelink en inmiddels vier in Arnhem geboren kinderen, twee jongens en twee meisjes. (9)

Het liep anders. Tellegen had verwacht ook rentmeester van het nieuwe landgoed Sonsbeek te worden. Maar: “Toen de zaak een voldongen feit was trachtte men hem er uit te werken (..). Hij kreeg te veel invloed en daardoor was hij een doorn in het oog van velen (..). Ruzies en verdachtmakingen zonder eind”. Het echtpaar was klaar met Arnhem en begon naar een andere plek uit te kijken.

In gemeentekringen en in kringen van de liberalen had Tellegen inmiddels landelijke bekendheid. Hij was lid geweest van het hoofdbestuur van de Liberale Unie, kende liberale kopstukken als Willem Frederik Treub, één van de meest radicale liberalen. Treub was in 1901 initiatiefnemer van de Vrijzinig Democratische Bond, waarvan Tellegen medeoprichter was. Via Treubs contacten in de raad in Amsterdam werd het idee geopperd deze Tellegen te vragen als directeur van de nieuwe dienst Bouw & Woningtoezicht in Amsterdam. Haarlem wilde hem graag hebben, maar hij koos voor het aanbod uit Amsterdam, waarvoor de Amsterdamse wethouder Cornelis Blooker persoonlijk naar Arnhem reisde om hem te vragen. Tellegen bedingt een topsalaris, waardoor onder veel gemor de gemeenteraad van Amsterdam hem in 1901 met een heel kleine meerderheid benoemt. De hele overstap ziet er uit als

een 'transfer' om een 'topspeler' weg te kopen en naar Amsterdam te halen met alle commotie roddels die daarbij horen. **(10)**

2. Een bijzondere carrière

Tellegen heeft zich in Arnhem en later in Amsterdam sterk ingezet voor goede en betaalbare volkswoningbouw. Hij wordt gezien als één van de belangrijke pioniers van de in deze jaren opkomende volkshuisvesting. In Arnhem werd hij eerst als hoofdopzichter benoemd in 1887 bij de in dat jaar opgerichte dienst Gemeentewerken. 28 jaar jong, na eerste baantjes in Delfzijl en Deventer bij de aanleg van spoorwegen, afgestudeerd in 1882 als civiel ingenieur aan de toen nieuwe Delftse Hogeschool (1875-1882). De eerste directeur Isaac Lindo en zijn nieuwe rechterhand Tellegen kregen de taak op dat moment ongekend nieuwe gemeentelijke taken aan te pakken in een snel groeiende stad. Aanleg van een goed ondergronds rioleringsstelsel was topprioriteit. Open riolen waren gewoon. Het drinkwater was vaak troebel. **(11)**

Rond 1850 was Arnhem één van de snelst groeiende steden van Nederland, zeer in trek bij rijke nieuwkomers om te rentenieren in de mooie omgeving. Al in 1845, heel snel na de eerste spoorweg in 1839, was er een treinverbinding met het Westen en de stad slechte al vroeg de wallen zodat ruimte ontstond voor mooie herenhuizen aan de singels, langs de Rijn en in de eerste straten van het Spijkerkwartier. Maar deze planmatige aanpak bleek van korte duur. "(.) de stadsarchitect Frederik Willem van Gendt werd weggepest en de gemeentelijke bouwverordeningen waren zo ruim dat elk 'bouwbaasje' zijn gang kon gaan". Klarendal ontstond op deze manier vanaf 1830. De uitbreiding was "afgrijselijk", schrijft mevrouw Tellegen. "Door het ongezonde wonen heerschte diphtherie en angina bijna voortdurend". Ook verschillende cholera epidemieën waren het gevolg, met o.a. in 1866 428 sterfgevallen. **(12)**

Sinds 1850 ongeveer had Arnhem aan het riool gewerkt met net te weinig waterstaatkundige kennis in een tegen heuvels aangebouwde stad en te weinig kennis van het verband tussen open rioolwater en ziekten. Vaak hadden alleen hoofdstraten een ondergronds riool, open goten in de zijstraatjes waren regel. In 1885 kwam er voor het eerst stromend drinkwater, naast de stadspompen op straat. Het waterverbruik schoot omhoog, riolen stroomden over, naar beneden uiteraard, waardoor de binnenstad soms blank stond. Opnieuw waren grote investeringen nodig. In 1895 voltooide Tellegen, als directeur Gemeentewerken, hiervoor een omvattend plan, dat pas in 1907, lang na zijn vertrek, volledig was uitgevoerd.

Sanering van krotwoningen in Klarendal en in de oude binnenstad behoorden evenzeer tot de prioriteiten. Met het opruimen van krotten op de schaal van Klarendal bestond in Nederland weinig ervaring. Het wettelijk kader was nog nauwelijks ontwikkeld, maar Tellegen slaagde er in belangrijke pionierservaring op te doen met onteigening en het stellen van kwaliteitseisen aan nieuwbouw. De eerste woningbouwverenigingen werden opgericht, nieuwe financieringsvormen mogelijk gemaakt, waaraan ook de overheid bijdroeg. Regelingen voor smalle beurzen werden ontwikkeld om na verloop van tijd zelf eigenaar te worden van een nieuwe woning. In Tellegens tijd werden voor 300.000 gulden krotten onteigend om plaats te maken voor degelijke nieuwbouw. **(13 en 14)**

Er kwamen onder leiding van Tellegen verschillende nieuwe openbare gebouwen tot stand, die nog steeds te zien zijn. Zoals de uit 1895 daterende Ambachtsschool voor handwerkslieden aan de Boulevard Heuvelink. Het Duivelshuis werd ingrijpend verbouwd. Dit was een gevoelige verbouwing, vanwege het historische karakter van het gebouw. Ook hier bleken de ideeën van Tellegen en de aangetrokken architect Muysken prijziger dan de raad zich had voorgesteld.

Uit al deze gebeurtenissen blijkt dat dit werk hem niet alleen als ambtelijk ingenieur boeide, maar ook dat hij er vanuit overtuiging en emotie diep bij betrokken was en er overmatig hard voor werkte. Fatsoenlijke volkshuisvesting, in alle facetten werd een ambitie waar hij als ingenieur, als ambtenaar en bestuurder én als mens voor stond. Bij zijn vertrek uit Arnhem trof zijn opvolger Schaap stapels plannen in wording aan, zoals “de overbrugging van de Rijn, een nieuwe haven bij Malburgen, uitbreiding van het goederen-emplacement in den polder met daaraan verbonden een groote uitbreiding van de stad” **(15)**

Eenmaal in Amsterdam werd Tellegen de eerste directeur van de gloednieuwe gemeentelijke dienst Bouw en Woningtoezicht, speciaal opgericht om toe te zien op de handhaving van bouwregels. De stad stond vol slecht gebouwde woningen, op verschillende plaatsen waren gloednieuwe woningen zomaar ingestort. In 1905 voltooide Tellegen, min of meer eigenhandig wordt gezegd, de eerste Amsterdamse bouwverordening, met 343 artikelen een landelijk voorbeeld, dat ruim baan schiep voor woningbouwverenigingen en waarin alle regels werden uitgewerkt waaraan investeerders en de bouwwereld zich te houden hadden. De verordening had tanden. Tellegen ontving stapels dreigbrieven. Hij werd de “woningduivel” genoemd en eenmaal met een pistool bedreigd. **(16)**

Grondige aanpak van bouwregels was mogelijk geworden door de Woningwet van 1901 waar Tellegen ook al, als adviseur in liberale kring, stevig aan had bijgedragen met zijn praktijkervaring bij de sanering van Klarendal. Voor het eerst werd het mogelijk toe te zien op een goede brandveilige constructie van nieuwe woningen, maar ook kwam er een verbod op kelderwoningen of alkoofwoningen zonder ramen en dus zonder frisse lucht. Elke nieuwe woning moest een aansluiting op stromend water en een rioolaansluiting hebben. Toiletten zonder waterspoeling of gootstenen zonder afvoer waren verboden. Slechte woningen konden “onbewoonbaar” verklaard

worden, door Tellegen veel toegepast en na een jaar uitstel om te verbouwen strikt gehandhaafd. **(17)**

Ook voor aantrekkelijke architectuur had Tellegen veel belangstelling. Hij verwierf zich de reputatie als “opvoeder der woningbouwverenigingen en de beschermheer van vooruitstrevende architecten en beeldend kunstenaars”. Hij was ten zeerste overtuigd van het verband tussen degelijke en mooie volkshuisvesting, volksgezondheid, beter onderwijs voor arbeiders, en levensomstandigheden die het mogelijk maakten “na gedane arbeid zijn geluk” te zoeken “in eigen huiselijke kring”, schrijft zijn vrouw. In Amsterdam groeit zijn reputatie tot grote hoogte, als ambitieus en succesvol volkshuisvester. Na 14 jaar directie BWT wordt hij in 1915 gevraagd burgemeester van de hoofdstad te worden. In zijn periode ontstond Groot-Amsterdam, zoals het genoemd werd. De stad annexeerde in 1921 een handvol buurgemeenten en verdrievoudigde haar grondgebied, de noodzakelijke ruimte voor kwalitatief hoogwaardige stadsuitbreiding. Tal van nieuwe arbeidersbuurten werden gestart. Al in 1917 werd het door Berlage getekende Plan Zuid aangenomen met de bekende Amsterdamse School architectuur in de huidige Rivierenbuurt, Apollobuurt en Stadionbuurt. **(18)**

Net als in Arnhem wordt hij ook in Amsterdam herinnerd met een fors monument, **(19)** midden in één van de mooiste door hem geïnitieerde Amsterdamse Schoolwijken, begin jaren Twintig in aanbouw. Het monument ontstond mede omdat hij als burgemeester in het harnas in 1921 overleed, maar zeker ook omdat men hem het waard achtte. Maar bijzonder is het wel. Hij was altijd “gewoon” ambtenaar, nooit een gekozen politicus. Hij bleef een tijd actief lid van de Vrijzinnig Democratische Bond, maar nooit op de voorgrond. In 1913 stapte hij weer uit de VDB om verder partijloos te blijven. Liberaal volkshuisvester maar zonder partij. En toch levert zijn reputatie hem dit monument op, voor een man ongetwijfeld met intelligentie, durf en een zeker charisma. Beide monumenten werden onder veel belangstelling geopend. Bij

zijn begrafenis in 1921 stond het in Amsterdam zwart van de mensen om hem de laatste eer te bewijzen. (20)

3. Liberalen en de modernisering van Nederland

(21) Wat mij aan al het materiaal over JWC het meest opviel is een soort gelukkige gelijktijdigheid. Zijn achtergrond, zijn talent en de gelijktijdige ontwikkelingen in het Nederland waarin hij opgroeide en werkte. Jan Willem werd geboren in 1859 in Groningen, groeide op in de jaren 60 en 70, studeerde in Delft voor hij via Delfzijl en Deventer in 1887 in Arnhem benoemd wordt, en in 1901 vertrekt naar Amsterdam. Het is precies in deze periode dat Nederland een heel snelle ontwikkeling doormaakte, die allereerst zichtbaar is in een ware bevolkingsexplosie. Arnhem was één van de snelst groeiende steden. Hier verdriedubbelde de bevolking van minder dan 20.000 in 1850 naar bijna 60.000 in 1900. In Nederland als geheel groeide de bevolking in deze periode van nauwelijks 3 naar 5 miljoen mensen. Dat is enorm. Tot begin 19^e eeuw heeft Nederland eeuwenlang nooit meer dan 2 miljoen inwoners gehad. In de tweede helft van de 19^e eeuw groeiden alle steden, industrialiseerde Nederland, als laatkomer in Europa en ontstonden nieuwe bedrijven en overheidsinstellingen. Heel veel gebeurde “hals over kop”. De voor velen ontwortelende trek naar nieuw werk in de stad leidt tot koortsachtige bouwactiviteiten.

De tijd bruist of zo men wil is buiten adem van verandering. “Modernisering” is er op alle terreinen, zichtbaar in de allereerste plaats als ruimtelijke ontwikkeling. Er zijn talloze ambitieuze ingenieursprojecten, die dit vak geleidelijk emanciperen. Voorbeelden zijn het dekkende spoorwegnet, de grootschalige kanalisering van de grote rivieren en gigantische kanalen als het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg. Hoe trots men hier ook op was, de steden leden onder overbevolkte krottenwijken. Infrastructuur, drinkwater en

riool bleven achter. Ontoereikende regelgeving en slecht uitgeruste instellingen waren hiervoor verantwoordelijk, altijd te laat en te weinig, altijd te duur. (22)

Ruimtelijke ontwikkeling vraagt kennis, organisatievermogen, goed uitgeruste instellingen, financiering en bestuur dat met goede wetgeving in staat wordt gesteld verantwoordelijkheid te nemen. Dat is het nieuwe Nederland waarmee in Arnhem en in Amsterdam geworsteld wordt en waarin Tellegen zijn carrière bouwt.

De historicus Auke van der Woud heeft deze geschiedenis tot in detail beschreven. De titels geven precies aan wat er gebeurde. Ik noem er drie.

- Het Lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848.
- Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland (1850-1900).
- De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900.

Zeer aan te raden boeken voor wie wil begrijpen hoe ongelooflijk ingrijpend en voortvarend de ontwikkelingen in deze periode waren.

Van der Woud geeft ook zeer interessante inzichten in mentaliteitsveranderingen. Het ontstaan van een land met een baaierd aan politieke partijen, heftig debat tussen soms radicale opvattingen over de beste inrichting van de samenleving, inclusief tal van utopische vergezichten. Maar ook de ontwikkeling van het politieke gevoel een verantwoordelijkheid te hebben voor goed gebouwde voorzieningen, volkswoningen bijvoorbeeld die ook om te zien meer waren dan een plek om te slapen en huur op te halen.

“Nieuwe werelden” ontstaan niet vanzelf. Het zijn mensen, tallozen ongetwijfeld, die het doen, in een sfeer van vooruitstrevendheid en optimisme. Net als er velen zijn voor wie het te snel gaat, zich verzetten, en teruggrijpen op verzinkende waarden. Vooral de verschillende emancipaties die plaatsvonden dragen belangrijke mentaliteitsveranderingen. Vrouwen, arbeiders, de kleine

lyuden van Kuiper, maar óók van professionals in de hiërarchie van organisaties. Van brave uitvoerders tegenover hoogmogende regenten naar zelfstandige, goed betaalde vakmensen. Van Heeckeren, die leefde alsof het universum om hem draaide is een voorbeeld van de stand en de waarden die verschrikkelijk hadden afgedaan. Tellegen zal geen traan om hem gelaten hebben. Een man als Tellegen past deze tijd als een handschoen. Het waren de politieke, sociale en technologische veranderingen die precies bij zijn belangstelling en zijn progressief liberale achtergrond pasten. Voor een jong ingenieur met ambitie en werkkraft een tijd om stormenderhand van te genieten. **(23)**

De geschiedenis van het liberalisme in Nederland, de liberale ideeën, de talrijke partijen en partijtjes die zich voortdurend van elkaar afscheidden bieden een belangrijk inzicht in JWC's ideeën over democratie, individuele vrijheid, de bescherming van de zwakkeren en de krachtiger rol van de overheid om dit mogelijk te maken. Opvattingen waaruit al zijn praktische ideeën over volkshuisvesting, volksgezondheid en onderwijs voortkwamen. Het is de omwenteling van 1848, de nieuwe grondwet van Thorbecke, die dit tijdperk van liberale dadendrang mogelijk maakte, om een eind te maken aan Nederland als leeg land, stagnerend en vervallen. 1848 wordt nog steeds beschouwd als een zeer belangrijke mijlpaal in de Nederlandse geschiedenis. Het jaar waarin Nederland een democratie werd, het jaar waarin de ministers verantwoordelijk werden tegenover de gekozen volksvertegenwoordiging. Arnhemmers en de Arnhemse Courant speelden een belangrijke rol. De rentenierende heren op de mooie rijnheuvels maakten dat Arnhem in deze tijd een liberaal bolwerk was en de AC een landelijk gelezen krant, “de schrik van conservatief Den Haag”.

1848 lag bij Jan Willems geboorte nog vers in het geheugen. Er werd altijd over politiek gesproken in het ouderlijk huis. Zijn vader, Bernard, mijn betovergrootvader, was één van de prominente jonge liberalen die de omwenteling ten volle steunde en actief bijdroeg aan de vernieuwing van Nederland. Hij was hoogleraar staatsrecht in Groningen, correspondeerde met

iedereen die belangrijk was en gaf van een afstand zijn ideeën over de vernieuwing van het staatsrecht en de inrichting van de nieuwe democratie die Nederland aan het worden was.

Jan Willem stamt uit een milieu dat bij uitstek in de tweede helft van de 19^e eeuw de progressieve burgers omvatte voor wie democratie, vrij ondernemerschap, meritocratie en ook individuele en sociale bevrijding idealen waren. Seculier denkend: “Hij was geen godsdienstig mensch; plichtsbetrachting was zijn godsdienst” schrijft zijn vrouw. Een rationeel milieu, dat een scheiding van kerk en staat wenste, een neutrale overheid die verantwoordelijkheid nam, maar tegen inmenging in privé aangelegenheden en al helemaal tegen autoritaire verhoudingen.

Het is bijzonder dat Jan Willem niet naar het gymnasium maar naar de HBS ging. Want de HBS gaf geen directe toegang tot de universiteit. Zijn vrouw valt dit ook op: “niettegenstaande” zijn opleiding aan de HBS en in Delft werd hij burgemeester van Amsterdam, schrijft zij. “Technische vakken [werden] destijds achtergesteld bij de studie van het recht”. Sommigen keken neer op de HBS als plek voor verheffing van handwerkslieden, geen plek voor echte academici. Zijn oudere broer studeerde rechten in Groningen, zoals het hoorde. Het kan echter goed zijn dat vader Bernard niet zijn eerste zoon, maar wel zijn tweede praktisch ingestelde zoon, met veel verwachtingen naar het hypermoderne onderwijs op de HBS stuurde, misschien toen al met het plan om naar de voorganger van de TU Delft te gaan, de eveneens gloednieuwe Polytechnische school.

Zijn loopbaan getuigt niet van een jongen die alleen praktisch was. Hoeveel belangstelling hij ook had als ingenieur, hij zette zijn technische kennis meer in als “bestuurder”, meer om praktische ontwikkelingen te managen dan voor het echt technische werk. Tijdens zijn studie al volgt hij colleges publiek recht om de juridische kennis op te doen die nodig is om wet- en regelgeving te ontwikkelen en toe te kunnen passen.

Blakend van deze idealen, klaar in Delft in 1882 is een mooie toekomst nog lang niet zeker. Velen vonden het “beneden de waardigheid van een ingenieur om [bij de Staatsspoorwegen] zulk een opzichtersbaantje te aanvaarden”. Zelf zei JWC vaak dat hij er zeer dankbaar voor was, veel geleerd had, juist ook omdat hij “daardoor in nauwe aanraking kwam met het werkvolk”. In deze periode in 1884 ontmoette hij Alida Fock. Binnen een paar maanden zijn ze verloofd, maar van trouwen kon nog geen sprake zijn. Het inkomen uit de tijdelijke spoorwegbaantjes was te onzeker tot zich de vacature bij gemeentewerken in Arnhem voordoet. Pas toen konden Alida en Jan Willem drie jaar later in 1887 trouwen, “met financiële hulp van de wederzijdsche ouders”. (24)

Moest dit zoveel moeite kosten? Werden dit soort goed gesitueerde jongens niet als vanzelf in een mooi baantje geschoven? Dat ligt genuanceerd. Het waren bijna altijd dit soort jongens die de banen kregen, maar niet zomaar. Ze moesten zich zeker eerst bewijzen. Geheel passend bij de modernisering van maatschappelijke verhoudingen. Toch is de vraag hoe meritocratische inspanning en familieachtergrond zich verhielden. Hoe moeten we ook de “achterstelling” van techniek en het steeds terugkerende *dédain* voor de “technische ambtenaar” die zijn plaats moest kennen en toch burgemeester werd plaatsen.

Mijn inschatting is dat Jan Willem er geen moeite mee had “anders” te zijn, moderner, en misschien om die reden altijd een tikje ambitieuzer, een stapje harder lopend om te bewijzen belangrijk te zijn voor de toekomst van Nederland. Hoe anders dan met stevig doorzeuren buiten de lijntjes lukte het om de koop van Sonsbeek of de nieuwe bouwregels in Amsterdam door te drukken. Uiteindelijk is het juist deze houding die zijn nagedachtenis in stand heeft gehouden. (25)

Als directeur BWT in Amsterdam bezocht hij met een groep Nederlandse ingenieurs een conferentie in Luik over volkshuisvesting, waar de Luikenaren

hoog opgaven van de voortreffelijke nieuwe volkswoningen die bij hen tot stand kwamen. Mooie huizen met lage huren werd gezegd. Tellegen rekenende al luisterend uit dat de huren lager waren dan elders, maar in verhouding tot de inkomens te hoog. Hij kende het probleem natuurlijk. Ook in Arnhem en Amsterdam was steeds één van de grootste uitdagingen de nieuwe woningbouwverenigingen en spaarbanken in staat te stellen volgens de regels te bouwen en uit de kosten te komen met voor de bewoners betaalbare huren. In Luik moest deze situatie er wel toe leiden dat de bewoners onderhuurders in huis zouden nemen, wat streng verboden was. “Nee, nee hoor, dat doen onze arbeiders niet! Iedereen mag dit komen onderzoeken” beweerden de Luiksen, er kennelijk op rekenend dat dit niet zou gebeuren. “Dan gaan we toch kijken!”, stelde Tellegen voor. Tussen de drukke conferentie verplichtingen door heeft hij met een ter beschikking gestelde politieagent woningen bezocht en inderdaad vrijwel overal was sprake van verboden onderhuur. “We kunnen niet anders”, zeiden de bewoners. “De huren zijn te hoog!”.

Het verhaal vertelt niet of er iets veranderde, behalve de beduusdheid van de Luiksen voor een man die zelf wilde onderzoeken en niets zomaar geloofde. Het zijn dit soort anekdotes die denk ik een goed beeld geven van zijn bestuursstijl, ook als burgemeester van Amsterdam. Eenvoudig, toegankelijk, initiatiefrijk, niet van zijn stuk te brengen. Zelfs in de vele cartoons waarin hij als burgemeester is afgebeeld is de volkomen onverstoorbare werker zichtbaar, onderwerp van spot soms. De conflicten die er ook waren maken dit complimenteuzer beeld waarachtiger. **(26)**

Wel waren de giftige verhoudingen de laatste jaren in Arnhem te veel, en we moeten zijn onverschrokkenheid ook niet overdrijven. Want aan zijn familieachtergrond mankeerde helemaal niets. Over de positie van zijn vader sprak ik al, zijn moeder was een baronesse van Ittersum, een familie die wemelt van de hoge bestuursfuncties. Zijn broers kwamen met hun rechtenstudies beiden hoog in de rechterlijke macht terecht. De broer van zijn vrouw Dirk Fock

werd in de jaren Twintig gouverneur generaal van Nederlands Indië, en haar vader was ook burgemeester van Amsterdam. Van 1866 tot 1868 toen hij naar den Haag vertrok om minister van binnenlandse zaken te worden.

De familie behoorde tot het netwerk van burgerlijke en adellijke, vaak aan elkaar verzwagerde, families, dat vrijwel alle belangrijke bestuurlijke functies in de samenleving vervulde. Goed betaald, maar zeker de burgerlijke, niet rijk. Een groep van minder dan ongeveer 3% van de bevolking. Uiteraard bestonden binnen deze groep grote verschillen van opvatting, van autoritair conservatief voor behoud van hiërarchie en autocratische verhoudingen tot gematigd liberaal tot de progressief liberale opvattingen van de familie Tellegen. Het was geen regentenklasse, waar afkomst alleen de carrière bepaalde en de baantjes voor een gesloten groep werden behouden. Anders ook dan voor ondernemersfamilies, die vaak wel rijk waren, was opleiding, universitaire studie de kern van de bagage. En zo verliep het voor Jan Willem, eenmaal afgestudeerd, beginnend in een onzeker baantje, om zich te bewijzen. Met succes!

Het waren de liberalen die na 1848 het meest op de voorgrond traden. Tot hun ideeën werden overgenomen en radicaler vormgegeven door de opkomende socialistische beweging, die nog sneller wilde, zich direct op politieke emancipatie van de arbeiders richtte, soms met radicale beelden van klassenstrijd, revolutie en de macht aan de arbeidersklasse. In zekere mate heeft de liberale meritocratie met het streven naar algemeen kiesrecht zijn eigen ondergang voorbereid. De politieke achtergrond van burgemeesters van Amsterdam geven een goed beeld van de opkomst en ondergang van dit hoogtij van het liberalisme. Schoonvader Fock was in 1866 de eerste liberale burgemeester van Amsterdam in een lange rij waarvan Tellegen de laatste was. Na het overlijden van burgemeester Tellegen konden alle volwassen Nederlanders stemmen en werd deze post in steeds roder Amsterdam vrijwel uitsluitend door sociaal democraten vervuld.

Tellegen zat met zijn lidmaatschap van de Vrijzinnig Democratische Bond aan de meest progressieve kant van de liberale stroming. De VDB heeft als eerste gepoogd met de SDAP te regeren. Als partijloze burgemeester zal dit niet anders zijn geweest, maar een socialist werd hij niet. Daarvoor was hij ook als nieuwerwets ingenieur toch te veel patriciër en oververtuigd dat zijn zelfverzekerde manier van ideeënvorming de beste was om soms radicale vernieuwing zonder ideologische ballast in de praktijk te brengen. De liberalen bekritiseerden de socialisten omdat dezen wel de mond vol hadden over kapitalistische uitbuiting door huisjesmelkers, maar weinig ideeën inbrachten over de oplossingen. (27)

In dit verband is Tellegens verhouding in Amsterdam met Wibaut interessant, eerst als directeur in dienst van de wethouder, daarna samen in het College. Samen waren Wibaut en Tellegen in Amsterdam de drijvende krachten achter de kwaliteitsvolkshuisvesting. Amsterdam groeide van ongeveer 200.000 inwoners in 1850 naar 700.000 in 1920. Dezelfde adembenemend snelle veranderingen. Zonder ideologische discussie, als goede vrienden, gewoon aan aan het werk, blijkt zonder meer uit Wibauts woorden aan Tellegens graf. (28)

4. Burgemeester van Amsterdam

De benoeming in 1915 tot burgemeester van de hoofdstad als ambtenaar vond midden in de oorlog plaats. De ingenieur die zijn passie in de ruimtelijke ontwikkeling vond is nu een echte bestuurder geworden, die in de eerste plaats het gezag van zijn functie moet gebruiken om tegenstrijdige opvattingen en belangen met elkaar voort te laten leven. Jeugdige flair en dadendrang moeten plaatsgemaakt hebben voor bestuurlijk overwicht. Tellegen was stomverbaasd dat hij gepolst werd, maar zei toch na dagenlang nadenken, dat hij “toch ook wel eens iets meer [wilde] zijn dan ambtenaar”. (29)

Hij is 56, het zou zwaar worden, maar de ambitie overwint. De al bekende afgunst steek de kop op. Een ambtenaartje op het regentenpluche! Eén raadslid neemt onmiddellijk ontslag, maar hij begint goed. Wibaut werkte woningbouwprogramma's uit, onder andere voor de Spaarndammerbuurt. Ondanks de oorlog ontstonden daar de beroemdste huizen van de Amsterdamse School.

Maar als burgemeester ging de meeste energie naar de voedselschaarste die ontstond als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, natuurlijk het meest in de arme buurten. Lastig omdat de oorzaak lag in het kunst en vliegwerk nodig om de Nederlandse neutraliteit te bewaren. (30) Als er een partij aardappelen of melk van eigen bodem naar Duitsland werd geëxporteerd, moest er een gelijke hoeveelheid naar Engeland. De export van voedsel naar Duitsland was nodig om kolen te kunnen importeren, die weer noodzakelijk waren om s' winters te kunnen stoken. Het gemeentebestuur kon weinig doen, behalve zo goed mogelijk de in 1916 ingevoerde Distributiewet uitvoeren. Voedsel ging op de bon. Dreigende hongersnood zette al het andere opzij.

Achteraf is het een terechte vraag of Tellegen als eerstverantwoordelijke voor de uitvoering van de distributiewet zich genoeg en vooral effectief heeft ingezet, want in 1917 ging het goed mis. De onderhandelingen met Den Haag werden steeds lastiger en Tellegen had al eerder deputaties wanhopige huisvrouwen in zijn kamer in het stadhuis ontvangen. Aardappelen waren al langer schaars, maar nu waren ze er nauwelijks meer en wat er was werd zelfs door de huisvrouwen uit de arme buurten behoorlijk oneetbaar gevonden. Al eerder waren er hongerdemonstraties geweest in de stad, maar deze keer werd het heftig. Er braken grootschalige rellen uit, bekend geworden als het "Aardappeloproer". Acht hete dagen in juni en juli, eerst door vrouwen die de aardappels zelf wel zouden bevrijden, vervolgens met alle opgeschoten jongens die wel van een verzetje hielden. Communisten als David Wijnkoop en andere linkse radicalen zagen de revolutie aanstaande en deden wat zij konden om de

arbeiders op te hitsen. De politie kon het niet aan en uiteindelijk is met hulp van het leger en ten koste van negen doden en meer dan honderd gewonden de rust hersteld. Tot er weer een schip met aardappelen kwam en de oorzaak voor een tijd verdween. **(31)**

Het was verwarrend, maar de rol van de burgemeester lijkt tactvol gericht geweest op voorkomen van excessief geweld, voorkomen dat het leger schiet op ongewapende menigten. Hij had al langer aangedrongen op een veel centralere aanpak van de uitvoering van de distributiewet om te garanderen dat ook de allerarmsten te eten kregen. Of hem dit te verwijten valt of niet, het was onvoldoende gebeurd. Nu wordt de voedseldistributie grondiger aangepakt. Hij vraagt zijn vrouw er bij! Mevrouw Tellegen-Fock neemt de leiding bij het organiseren van gaarkeukens om de armsten tijdig van maaltijden te voorzien. 60.000 liter per dag produceren de gemeentelijke Centrale Keukens. De rol van mevrouw Tellegen bij het organiseren van de voedselvoorziening wordt speciaal gememoreerd door Wibaut in zijn grafrede vier jaar later.

De jaren na de oorlog waren heel zwaar. Hij lijkt vroeg oud geworden. De in memoriams leggen de vinger op de pijnlijke plek. “Voor den heer Tellegen, wiens natuur zich slecht vinden kon in ’t verpolitiekte gedoe, (..) [hebben] vooral de laatste jaren (..) ontzaglijk veel van zijn gezondheid geëischt en het heeft zijn zenuwgestel gesloopt”. Tellegen was geen handige politicus zoals die zich in de jaren twintig steeds vaker opwierpen voor wie inhoud minder belangrijk was dan beeldvorming. Wibaut benadrukt de vriendschap voor een man die hij bewonderde ondanks soms felle onenigheid. Misschien dacht Wibaut op dat moment aan het schertsende stukje dat een gefingeerde Tellegen vanuit Napels, op reis om zijn gezondheid terug te vinden, schreef in een verkiezingskrantje. “Napels zien en dan sterven – of Burgemeester van Amsterdam zijn, en dan leven, de keus is moeilijk”. Dat stuk is gedateerd op 1 april, nog geen drie weken voor hij overleed. **(32)**

Direct in de dagen na zijn overlijden ontstonden plannen voor het monument. Het waren vooral de woningbouwverenigingen die hier snel werk van maakten. Het ontwerp was klaar in 1923 na een prijsvraag: “Uit dankbaarheid voor den arbeid verricht in het belang der volkshuisvesting” is de tekst op het monument.

Wat blijft bestaan van leven en werk van deze man. Zijn Wikipedia artikel geeft een lange lijst publicaties. Belangrijker zijn denk ik zijn toen ontwikkelde en tegen allerlei krachten in uitgedragen opvattingen over stadsuitbreiding en ruimtelijke ordening die in Nederland vanzelfsprekend geworden zijn. Die traditie van goed ontworpen en degelijk gebouwde woonwijken is voor een belangrijk deel de erfenis van Jan Willem Tellegen. Hier in Arnhem is zijn herinnering tastbaar. Hier op het oude landgoed Sonsbeek, een geweldig monument, een park met zijn Tellegen bank, druk in gebruik, dag en nacht. **(33)**

Jan Willem Tellegen (1956), juli 2023. Jan Willem Tellegen de burgemeester is een oud-oudom van Jan Willem Tellegen, de auteur van dit artikel. De auteur studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en bracht een deel van zijn jeugd in Arnhem door. Hij bezocht het Stedelijk Gymnasium en kent de stad en zeker de mooie parken Sonsbeek en Zijpendaal.